

Muumioita ja muotokuvia Berliinissä

Erja Salmenkivi

Vuonna 1828 perustettu Berliinin egyptiläinen museo on yksi suurimmista egyptologisista kokoelmista koko maailmassa. Sen vaiheet noudattelevat Saksan kahden viime vuosisadan historiaa. Välillä kahtena itsenäisenä museona toimineet kokoelmat on yhdistetty hallinnolliseksi kokonaisuudeksi ja tarkoitus on, että vuoden 2000 paikkeilla kokoelmat saataisiin jälleen saman katon alle. Silti kukaan ei ole koskaan kirjoittanut kattavaa historiikkia museon eri vaiheista.

Napoleon Bonaparten sotaretki Egyptiin vuonna 1798 oli mullistava koko länsimaisen Egyptiin kohdistuneen kiinnostuksen kannalta. Sotilaiden lisäksi Napoleonin retkikuntaan kuului suuri joukko oppineita ja taiteilijoita, joiden tehtävänä oli dokumentoida kaikkea, mikä liittyi niin silloiseen Egyptiin kuin maan vuosituhantiseen historiaankin. Heidän työnsä tulokset ja Ranskaan kuljettamansa esineet herättivät paikoin egyptomaniaksi yltäneen suuntauksen muuallakin maailmassa.

Napoleonin retkikunnan luoman antikvaarisen keräilyn mallin mukaan myös Preussin Egyptiin lähettiläs kenraali von Knobelsdorf lahjoitti kuninkaalliselle taidekamarille Berliinin kokoelmiin kuuluvan ensimmäisen muumion arkkuineen 1802. Vuonna 1820 vapaaherra, kenraaliluutnantti Heinrich Carl Menu von Minutoli sai kuningashuoneelta tehtäväkseen matkustaa Egyptiin kartuttamaan Berliinin kokoelmia. Kaksivuotisen retkikunnan saaliista noin 100 arkkua upposi purjelaiva Gottfriedin mukana Elbe-joen suistoon, mutta loput von Minutoli myi 1823 valtiolle. Kokoelma koostui muutamista jumalia esittävästä kiviveistoksista ja muumioista sekä lukuisista pienoisseistoksista kuten amuleteista ja skarabeuksista. Von Minutolin hankintoihin kuului myös 55 papyrusrullaa, jotka loivat perustan Berliinin nykyiselle tärkeälle ja monipuoliselle papyruskokoelmalle. Lukuisten egyptinkielisten klassikoiden (mm. alkuperäisen Sinuhin tarinan, *Miehen keskustelun Bansa kanssa* ja *Kaunopuheisen maanviljelijän*) lisäksi Berliinissä säilytetään nykyään yhteensä n. 20 000 papyruselle kirjoitettua käsikirjoitusta.

Hevoskauppiaita ja muita museonjohtajia

Von Minutolin kokoelman esineet olivat aluksi näytteillä kuninkaallisessa Monbijou-linnassa (joka räjäytettiin 1950-luvulla). Tarve omiin suurempiin tiloihin syntyi, kun vuonna 1827 triesteläinen amatööriarkeologi Giuseppe Passalacqua tarjosi yli 2000 esineen kokoelmaansa Preussin valtiolle 100 000 frangin hintaan. Tarjous oli houkutteleva, mutta siihen liittyi myös ehto: Passalacqua halusi itse samassa yhteydessä perustettavan museon johtajaksi. Tämä ehto ei kuitenkaan ollut liian kova, koska Passalacqua – olkoonkin että hän oli alunperin ammatiltaan hevoskauppias – oli lukuisilla Egyptiin suuntautuneilla matkoillaan koonnut esineiden lisäksi myös varsin kiitettävän egyptologian ja Egyptin arkeologian tuntemuksen. Niinpä 1828 perustettiin Berliiniin itsenäinen egyptiläisten esineiden museaalinen osasto.

Passalacquan omat aikalaiset eivät häntä paljontaan arvostaneet, esimerkiksi Heinrich Brugsch (vuodesta 1868 Göttingenin yliopiston egyptologian professori) luonnehti ensimmäistä opettajaansa Passalacqua "oikein rakastettavaksi diletantiksi" ja Berliinin museon myöhempi johtaja Adolf Erman "vain puolittain sivistyneeksi hieman omituiseksi mieheksi, joka ei tiedä egyptologiasta mitään".

Nykyään Passalacqua kuitenkin arvostetaan varsinkin siksi, että hän museon johtajana kartutti Berliinin kokoelmia. Lisäksi hänen johdollaan suoritettujen arkeologisten kaivaukset olivat tuon ajan olosuhteet huomioon ottaen tarkkoja ja huolellisesti suoritettuja. W. rzburgin egyptologian professori Karl-Theodor Zauzich kiinnitti artikkelissaan *150 Jahre Erforschung demotischer Ostraka* maailman demotistien huomion siihen, että jo vuonna 1836 Passalacqua julkaisi yhden Berliinin kokoelmiin kuuluvan demotistisen ostrakonin (inv. P. 890) hämmästyttävän tarkasti ja hyvin (ks. Zauzich, *Enchoria* 14 [1986] 129ff.). Teksti on itse asiassa vielä nykyään ongelmallinen mm. siksi, että vastaavia ns. paralleelitekstejä ei ole julkaistu, toisin sanoen teksti on edelleen omassa lajissaan ainutlaatuinen. Zauzich toteaa artikkelinsa lopuksi, että ehkäpä seuraavan 150 vuoden aikana ostrakoniin liittyvät ongelmat tullaan lopullisesti ratkaisemaan.

Passalacqua toimi museon johtajana sen perustamisesta alkaen aina kuolemaansa saakka 1865. Alun perin hänen yhteistyökumppanikseen ja sittemmin seuraajakseen tuli vuodesta 1855 Karl Richard Lepsius. Lepsius oli koulutukseltaan historioitsija, mutta tuon ajan henkeä kuvaavasti hyvin se, että hänestä tietoisesti muokattiin egyptologi. Vuonna 1833 hänet lähetettiin Pariisiin, missä hän opiskeli hieroglyfejä Jean-François Champollionin kuoleman (1832) jälkeen julkaistujen teosten pohjalta. Sittemmin hän täydensi opintojaan Englannissa, Italiassa ja Alankomaissa.

Vuonna 1842 Preussin kuningas Friedrich Wilhelm IV lähetti hänet Egyptiin tieteellisen retkikunnan johtajaksi. Kun Lepsius kolme vuotta myöhemmin 1845 palasi Berliiniin, hänet nimitettiin Berliinin yliopiston professoriksi, ja hän julkaisi retkikuntansa tulokset massiivisena 12-osaisena *Denkmäler aus Ägypten und Aethiopien*. Teos on ensimmäinen systemaattinen kronologisesti jäsennellyt saksankielinen tieteellinen julkaisu. Se on yhä tärkeä lähde egyptologeille.

Lepsiuksen ansiosta Berliinin kokoelmat karttuivat edelleen n. 15 000 esineellä. Esineiden lisäksi Lepsius toi mukanaan Egyptistä näkemysnäytteitä, kuinka egyptiläisiä taide-esineitä tulisi asettaa näytteille suunnitteilla olleeseen Neues Museumiin. Uusi museorakennus valmistui vuonna 1850 Museumsinselille. Hänen lähtökohtanaan oli se, että ihmisille pitäisi antaa mahdollisuus jäljitelmien tai vastaavien avulla tutustua muinaisegyptiläiseen ilmapiiriin, joka oli tehnyt häneen itseensä suuren vaikutuksen arkeologisissa kohteissa. Neues Museumin arkkitehtinä toimi Friedrich August Stüler, joka Lepsiuksen piirustusten mukaan rakensi egyptiläisille esineille tarkoitettuja tilat. Lepsiuksen näkemystä egyptiläisten esineiden näytteillepanosta alettiin kuitenkin kritisoida pian museorakennuksen valmistumisen jälkeen. Kriittikin taustalla vaikutti näkemys siitä, että esineiden tulisi voida itse puhua omasta puolestaan. Neues Museumien kohdalta ongelma ratkesi 1943, kun koko rakennus tuhoutui toisen maailmansodan pommituksissa.

Jos Lepsiusta pidetään koko saksankielisen egyptologian ja erityisesti Egyptin modernin historiantutkimuksen isänä, hänen seuraajansa Adolf Erman teki pioneeriötä nimenomaan egyptin kielen tutkimuksessa. Erman toimi museon johtajana 1884–1914, ja hän pani alulle ensimmäisen todella laajamittaisen egyptin kielen sanakirjan kokoamistyön. Erman-Grapowin nimellä kulkeva *Berliner Wörterbuch* onkin edelleen yksi egyptologian korvaamattomista työvälineistä. Erman-Grapowin sanakirja alkuperäisine arkistokortteineen, joita säilytetään Berliinin vanhassa valtionarkistossa, jää historiaan merkittävänä kulttuurihistoriallisena saavutuksena.

Adolf Erman, filologisen egyptologian perustaja, kokosi ympärilleen kokonaisen nuoren sukupolven tutkijoita kaikkialta maailmasta. Niinpä viime vuosisadan lopulla ja tämän vuosisadan alussa julkaistiin lukuisia egyptiläisiä kirjallisia tekstejä

käännöksineen ja kommentaareineen. Esimerkkeinä mainittakoon Ermanin itsensä julkaisemat *Papyrus Westcar* vuodelta 1890, joka kertoo kuningas Kheopsin hallituskaudella tapahtuneista ihmeistä, ja *Mies ja Ba* vuodelta 1896, jossa elämänsä väsynyt mies keskustelelee *ba*-sielunsa kanssa elämän mielekkyydestä, sekä sir Alan Gardinerin julkaisema *Sinuhe* vuodelta 1909.

Ermanin johtajakaudella Egyptin taiteen tutkimus jäi taka-alalle, ja oli siis varsin luonteavaa, että hänen seuraajansa Heinrich Schäfer keskittyi nimenomaan taidehistoriaan. Schäfer toimi museon johtajana vuosina 1914–1935, ja häntä voidaan pitää Egyptin taidehistoriallisen tutkimuksen primus motorina Saksassa. Ennen ensimmäistä maailmansotaa saksalaiset suorittivat kaivauksia mm. Tell el-Amarnassa ja Abusirissa Ludwig Borchardt'n johdolla. Borchardt'n kaivausten tuloksena Berliiniin saatiin lukuisia taideteoksia, joista nk. amarnakauden taiteen yksi helmistä, kuningatar Nefertitiä esittävä rintakuvapatsas, on ehkä kuuluisin. Amarnataiteen esillepano olikin yksi Schäferin saavutuksista maailmansodan aiheuttamien taloudellisten yms. vaikeuksien jälkeen. Nouseva kansallissosialismi kuitenkin esti kansainvälisen koulukunnan muodostumisen Schäferin ympärille.

Museo ja sota

Schäferin seuraajaksi nimitettiin vuonna 1935 Rudolph Anthes. Hänet kuitenkin erotettiin virasta vuonna 1939, mutta heti sodan jälkeen hänet kutsuttiin takaisin. Hän toimi vuoteen 1950 asti aktiivisesti Itä-Berliinin kokoelmien jälleenrakennustyön hyväksi, jolloin hänet kutsuttiin Yhdysvaltoihin Pennsylvanian yliopiston professoriksi. Siihen, että Anthes lähti Yhdysvaltoihin saattoi – olosuhteet huomioon ottaen – vaikuttaa henkilökohtaiset syyt, mutta epäilemättä myös se, että hän oli nähnyt Berliiniin museon kukoistuksen ennen toista maailmansotaa. Sodan jälkeen hän varmaankin kärsi nähdessään museon rappion ja sen kokoelmien hajoamisen ensin eri puolille Saksaa turvasäiliöihin ja sitten sotasaaliiksi mm. Neuvostoliittoon. Suurin osa puna-armeijan viemistä esineistä kuitenkin palautettiin ja asetettiin näytteille museosaaren pohjoiskärjessä sijaitsevaan Modemuseumiin.

Länsi-Saksan kaupunkien turvasäiliöihin oli lähinnä käytännöllisistä syistä viety pienikokoisia ja kevyitä esineitä, tai sellaista materiaalia, jota ei ennen sotaa vielä ollut ehditty inventoida. Niinpä esimerkiksi amarnakauden liittyviä esineitä – mm. kuuluisa Nefertiti'n pää – palautettiin Wiesbadenista ja Cellestä ensin Länsi-Berliinin Dahlemin taidegalleriaan, jossa ne olivat näytteillä vuodesta 1957 lähtien.

Vuonna 1962 perustettiin Länsi-Berliiniin oma egyptiläisten esineiden kokoelma, jolle museon ensimmäinen johtaja Werner Kaiser antoi kunnostaa näyttelytilat Charlottenburgin linnan entiseen kasarmirakennukseen. Näyttelytilat saatiin avattua yleisölle viisi vuotta myöhemmin, vuonna 1967.

1960-luvulta alkaen Berliinissä toimi siis kaksi itsenäistä toisistaan täysin riippumatonta museota. Virallisesta kielosta huolimatta entisen Itä-Berliinin egyptologit tekivät yhteistyötä myös läntisten kollegojensa kanssa. Niinpä Saksojen yhdistyttyä oli luonteava yhdistää jälleen myös Berliinin egyptiläinen museo.

Yhtenäisestä hallinnollisesta periaatteesta huolimatta museolla on toistaiseksi kaksi erillistä toimipistettä ja molemmissa paikoissa oma henkilökuntansa. Tämä ei kuitenkaan ole osoittautunut ongelmaksi, koska tämänhetkiset johtajat Dietrich Wildung (Charlottenburg) ja Karl-Heinz Priede (Bodemuseum) pyrkivät yhteisvoimin mielekkäästi uudelleenjärjestelmään museon kokoelmat yleisön nähtäväksi. Vanhaa museosaarella sijaitsevaa Neues Museum'n rakennusta restauroidaan, ja tarkoitus on saada kaikki egyptiläiset esineet saman katon alle Neues Museumiin vuoden 2000 paikkeilla. Siihen asti kokoelmat ovat näytteillä eri teemojen ympärille rakennettujen kokonaisuuksien mukaan sekä Bodemuseumissa että Charlottenburgissa.

Muumiomuotokuvia

Berliinin museo historia – kuten niin monien länsimaisten egyptologisten kokoelmien – alkaa muumioista. Vainajien muumiointi tai balsamointi olikin yksi tyypillisimpiä egyptiläisten hautaamiseen liittyviä piirteitä. Jo varhain erilliset kasvosuojukset eli muumiomaskit tai -muotokuvat olivat tärkeä osa vainajan varustusta. Keskivaltakunnan (n. 2000–1790) eKr. aikana niitä alettiin valmistaa kangaskartongista, ja nämä yleensä kuvastivat täysin persoonattomia ideaalisia kasvonpiirteitä.

Uuden valtakunnan ajoista alkaen (n. 1550–1070) alettiin kartongista eli stukolla päällystetystä kankaasta työstää suojuksia, jotka peittivät koko ruumiin ja olivat usein kauttaaltaan maalattuja. Kun papyrusta tai kangasta oli aseteltu riittävän monta kerrosta päällekkäin, kartonki puristettiin tiukasti kovasta materiaalista valmistetun muotin ympärille. Lopuksi kartongin päälle siveltiin ohut kalkkikerros. Tämä päällimmäinen kerros maalattiin ja usein ainakin osittain kullattiin.

Myöhäiskaudella valmistetuissa kasvosuojuksissa kultausta esiintyy noin yhdessä kolmasosassa muumiomaskeista; kullalla uskottiin olevan erityinen voima suojella vainajaa lahoamista vastaan.

Muumiomuotokuvista puhuttaessa tarkoitetaan yleensä Egyptin myöhäiskaudella (n. 1070 eKr.–) papyruksesta tai kankaasta valmistettuja vainajan kasvosuojuksia. Viimeistään makedonialaissyntyisten Ptolemaiosten hallituskaudella (n. 300–30 eKr.) tuli tavaksi valmistaa erikseen kasvonaamio sekä rinta-, vatsa- ja jalkasuojukset.

Kun hellenistinen kulttuuri kohtasi egyptiläisen perinteisen idealisoivan kuvaustavan, alkoi muumiomuotokuvissa kehittyä uusi tyyliuuntaus. Jo Ptolemaiolaisella ajalla mutta erityisesti sen jälkeen, kun Egypti joutui Rooman valtaan, alkoivat myös muoti-ilmiöt vaikuttaa vainajien kasvonpiirteisiin. Myöhäisellä ptolemaiolaisella ja varhaisella keisariajalla oli vielä vallalla nk. egyptisoiva tai traditioaalinen kuvaustapa, kuten esimerkiksi vuonna 1990 Berliiniin ostetuissa muumiomaskeissa. Nämä neljä muumiomuotokuvaa ovat peräisin Meiristä, jossa egyptiläiset Ahmed Kamal ja Sayed Khashaba suorittivat kaivauksia viime vuosisadan vaihteessa. Maskit päättyivät Khashaban yksityiskokoelmiin. Sieltä ne myytiin muutama vuosi sitten Berliiniin, ja nyt ne ovat näytteillä Bodemuseumissa. Tyyllisesti ne on ajoitettu ensimmäiselle jälkikristilliselle vuosisadalle, mutta tarkennusta ajoitukseen voidaan saada toisen miehen päälle kirjoitetusta piirtokirjoituksesta. Teksti on vaikealla käsialalla kirjoitettua nk. demoottista egyptiä, eikä sitä vielä ole pystytty lopullisesti tulkitsemaan.

Jo näissä maskeissa, varsinkin naispuolisten henkilöiden kasvoissa, on nähtävissä roomalaisia vaikutusta erityisesti hiuslaitteissa, jotka alkavat seurata Roomassa kulloinkin muodossa olleita piirteitä. Kuitenkin varsinaiseksi roomalaisvaikutteiseksi ryhmäksi kutsutaan niitä maskeja, joissa on muutenkin persoonallisia ja yksilöllisiä piirteitä. Hyvä esimerkki varhaisista roomalaisvaikutteisista maskeista on nk. *Alinen aviomiemi*. Tyypillistä roomalaisia hänen maskissaan on mm. vaatetus. "Alinen aviomieheksi" häntä kutsutaan siksi, että hänet löydettiin samasta haudasta kuin naismuumio, jonka kasvoilla oli nk. Fajum-muotokuvia muistuttava suoraan käänniinojen kankaalle maalattu naisen muotokuva. Haudasta on peräisin myös hautakivi, jossa sanotaan: "Kelpo Aline, jota myös Tenokseksi kutsutaan, Herodeksen tytär, ole tervehditty. 10. hallitusvuonna Mesore-kuun 7. päivänä hän kuoli 35 vuotiaana". Kyseessä on todennäköisesti keisari Tiberiuksen 10. hallitusvuosi, joten Alinen kuolinpäivä vastaa gregoriaanisen kalenterin heinäkuun 31. päivää vuonna 24 jKr.

Ptolemaiolaisella ja varhaisella roomalaisajalla maskeja valmistettiin massatuotantona, eikä niiden taidehistoriallista arvoa ole aivan viime aikojä lukuunottamatta tunnustettu. Varsinkin vuosisadan alkupuolella kartongeista olivat kiinnostuneita vain papyrologit, jotka halusivat saada käsiinsä ainoastaan kartonkien valmistusmateriaaliksi käytetyt "kierrätetyt" tekstiit. Niinpä

mm. Berliinin legendaarisella papyruskonservaattorilla Hugo Ibscherillä oli tapana liuottaa päällimmäinen kalkki- tai stukkokerros maalauksineen lämpimään veteen, jolloin hänen kyllä onnistui saada hyvinkin mielenkiintoisia tekstejä papyrologien julkaistavaksi. Maalauksista, jolle ei annettu minkäänlaista arvoa, ei jäänyt mitään jäljelle.

Sekä maalaukset että tekstit talteen

Nykyään Wienin papyruskokoelmassa työskentelevä taidehistorioitsija Ulrike Horak on ryhtynyt tutkimaan kartonkien maalauksia ja tekemään näiden varhaisten taideteollisen tuotannon esimerkkien taidehistoriallista analyysiä. Tutkimusta tehdään läheisessä yhteistyössä Wienin papyruskokoelman johtajan Hermann Harrauerin ja suomalaisten papyrologien kanssa professori Jaakko Frösénin johdolla.

Frösén on kehittänyt kartonkien konservointimenetelmän, jonka avulla pystytään säilyttämään sekä maalaukset että saamaan kartonkien valmistusmateriaaliksi käytetyt tekstit tutkijoiden julkaistaviksi. Berliinin museon kokoelmiin kuuluvien muumiokartonkien konservointi ja julkaiseminen on osa Frösénin johtamaa Suomen Akatemian rahoittamaa tutkimushanketta.

Kesällä 1993 saapui Berliinistä 14 papyruksesta valmistettua muumiosuojusfragmenttia konservointia varten. Työt aloitettiin elokuussa samana vuonna, ja nyt uudelle alustalle siirretyt maalaukset on palautettu Berliiniin ja papyrusten julkaisutyö on meneillään Helsingin yliopistossa.

Kartongeista peräisin olevat tekstit kattavat kaikki inhimillisen toiminnan osa-alueet yksityiskirjeistä ja päivittäisen arkielämän muisti- ja kuittilapuista sekä sopimuksista hallinnon eri tasojen asiakirja-arkistoihin ja kirjallisuuteen.

Sekä kreikankielisten että egyptinkielisten nk. demootisella egyptillä kirjoitettujen asiakirjojen julkaisu- ja editointityö on toisaalta hidasta ja vaativaa, toisaalta erittäin antoisaa. Nämä vuosisatoja tuntemattomina olleet dokumentit auttavat meitä tarkistamaan ja joskus jopa kirjoittamaan täysin uudelleen toistaiseksi suhteellisen vähän tutkittuja lukuja historiassa. Kirjalliset lähteet ajoituksineen ja tarkkoine paikannimineen auttavat myös muumiomuotokuvien taidehistoriallista analyysiä ja tulkintaa. Uuden materiaalin avulla voimme luoda yhä elävämmän ja kokonaisvaltaisemman kuvan Egyptin myöhäiskauden kulttuuri- ja sosiaalishistoriasta.

FK Erja Salmenkivi työskentelee akatemiaprofessori Jaakko Frösénin johtamassa kreikankielisten papyrusten julkaisemiseen tähtäävässä projektissa. Hän opiskeli egyptologiaa ja demotistiikkaa Würzburgin yliopistossa 1993–1996. Berliinin kokoelmien papyrukset ovat hänen hellenistiseen Egyptiin liittyvän väitöskirjansa päälähteitä. Kirjoitus perustuu hänen Suomen Egyptologisessä Seurassa 19.11.1996 pitämäänsä esitelmään.